

«Τόποι-Μνημεία-Μουσεία για τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Το παράδειγμα της Θεσσαλονίκης»

Εβραϊκό Νεκροταφείο

Ιστορικά κείμενα

Η Εβραϊκή Νεκρόπολις

Η Εβραϊκή παρουσία στη Θεσσαλονίκη είναι πολύ παλιά και τοποθετείται στο 2^ο και πιθανώς στον 3^ο αιώνα π.κ.π. Αν οι σχετικές μαρτυρίες είναι ακριβείς, η Εβραϊκή συνοικία εντοπίζεται στο ανατολικό άκρο του λιμανιού, γεγονός που ενισχύει τη θεωρία ότι οι πρώτοι Εβραίοι ήταν ναύτες από την Αλεξάνδρεια. Έως τον 1^ο αιώνα κ.π., οι Εβραίοι είχαν εγκατασταθεί μόνιμα στην πόλη και διατηρούσαν μία συναγωγή, την οποία είχε επισκεφτεί ο Παύλος από την Ταρσό και συνέχισε να υπάρχει, μέσα από συνεχόμενες ανακατασκευές, μέχρι το 1943. Ανατολικά αυτής της περιοχής, ακριβώς έξω από τα τείχη της πόλης, επιγραφικά ευρήματα υποδεικνύουν την παρουσία ενός Εβραϊκού νεκροταφείου που αντικατέστησε μία εγκαταλελειμμένη Βυζαντινή νεκρόπολη. Δυστυχώς, αυτές οι επιγραφές χάθηκαν κατά τη διάρκεια και αμέσως μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο.

Δε γνωρίζουμε πολλά πράγματα για τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης μέχρι το 1492, χρονολογία της εξορίας των Εβραίων από την Ισπανία, εκτός του ότι ήταν Ρωμανιώτες, Ελληνόφωνοι και ακολουθούσαν τις συνήθειες και τις παραδόσεις που αναπτύχθηκαν στην επικράτεια του Ελληνο-Ρωμαϊκού Χριστιανικού πολιτισμού (της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας). Στις αρχές του 1493 σημειώθηκε μία μαζική έλευση των Ισπανόφωνων Εβραίων στην πόλη, οι οποίοι υπολογίζονται γύρω στους 20.000. Ο Σουλτάνος Βαγιαζίτ Β' τους προσέφερε όχι μόνο άσυλο, αλλά μια πόλη «δική τους», αφού η Θεσσαλονίκη ήταν εκείνη την περίοδο ερημωμένη. Η εγγύτητα της τοποθεσίας και μεμονωμένα ευρήματα υποδεικνύουν ότι το παλιό νεκροταφείο των Ρωμανιωτών επεκτάθηκε, προκειμένου να καλύψει τις ανάγκες ταφής των Σεφαραδιτών αφιχθέντων, με αγορά εκτάσεων στα ανατολικά και βόρεια, παράλληλα με τα βόρεια τείχη της πόλης. Αυτή η επέκταση παλαιότερα ήταν πιθανότατα ένα παλιό Βυζαντινό νεκροταφείο, καθώς σε πολλές ταφές Σεφαραδιτών οι ταφόπλακες έφεραν στην πίσω πλευρά τους ευδιάκριτες επιγραφές στα Ελληνικά και στα Λατινικά.

Οι ταφές συνεχίστηκαν για περισσότερα από τετρακόσια χρόνια, δημιουργώντας έτσι το μεγαλύτερο Σεφαραδίτικο νεκροταφείο στην Εγγύς Ανατολή. Οι γηγενείς Ρωμανιώτες Εβραίοι της πόλης επισκιάστηκαν πολιτιστικά, ακόμα και γλωσσικά από τους Εβραίους της Ιβηρικής και τελικά τους ακολούθησαν και στις ταφικές συνήθειες. Μέχρι το 1912, το νεκροταφείο καταλάμβανε έκταση περίπου 324.000 τετραγωνικών μέτρων και προσέφερε ανάπαυση σε περισσότερους από 300.000 νεκρούς. Ελώνιοι, ταπεινοί, μεγάλοι ραβίνοι, δάσκαλοι και μυστικιστές ήταν θαμμένοι σ' αυτή τη μεγάλη έκταση. Στα μνήματά τους ήταν χαραγμένες επιγραφές με αφιερώσεις, αναμνήσεις, ευλογίες και τις έσχατες ευχές των ζωντανών για αιώνια ανάπαυση.

Το περίγραμμα αυτής της αχανούς νεκρόπολης μπορεί να εντοπιστεί ακόμα και σήμερα. Τα ανατολικά όρια εκτεινόταν κατά μήκος του γηπέδου

ποδοσφαίρου του ΠΑΟΚ και τα δυτικά ακολουθούσαν, κατά προσέγγιση, την οδό Παύλου Μελά. Τα νότια όρια τοποθετούνταν στο σημερινό Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης, περιοχή όπου τότε βρισκόταν και ένα ορφανοτροφείο και ένας στρατώνας. Τα βόρεια όρια κατέληγαν στη συνοικία Σαράντα Εκκλησιές. Σε ολόκληρο το μήκος του ήταν χωρισμένο από ένα σχετικά φαρδύ μονοπάτι που είχαν φτιάξει οι Οθωμανοί στρατιώτες το 19ο αιώνα για να μετακινούνται από το στρατώνα τους στην πόλη, κόβοντας δρόμο μέσα από το νεκροταφείο. Οι ενταφιασμοί δε γίνονταν με συγκεκριμένη διάταξη. Σε ορισμένες περιοχές οι τάφοι ήταν τόσο στενά ο ένας δίπλα στον άλλο, που ήταν απαραίτητο να πατήσεις πάνω στον έναν για να βρεις τον άλλον ή ακόμα να περάσεις από πάνω προκειμένου να φτάσεις σε έναν συγκεκριμένο τάφο. Ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα, το Εβραϊκό νεκροταφείο άρχισε να δημιουργεί προβλήματα. Στην εποχή του Σαμπρί Πασά, Οθωμανού κυβερνήτη της πόλης, εκπονήθηκαν σχέδια για τη μελλοντική επέκταση της πόλης αλλά και για την ένταξη της σ' ένα σύγχρονο πολεοδομικό σχέδιο. Η παλιά πόλη της Θεσσαλονίκης, συμπτυγμένη μέσα στα όρια των μεσαιωνικών τειχών, είχε εξελιχθεί σε ένα λαβύρινθο στενών δρόμων και παρόδων. Οι Μουσουλμάνοι κατοικούσαν στην άνω πόλη και στην ακρόπολη, οι Εβραίοι στην περιοχή του λιμανιού και οι Χριστιανοί στα άκρα των τειχών.

Η πιο λογική κατεύθυνση για τη μελλοντική επέκταση της πόλης ήταν προς τα νοτιοανατολικά, ακριβώς πέρα από το Εβραϊκό νεκροταφείο. Αυτή η νέα προέκταση της Θεσσαλονίκης ονομάστηκε Χαμιντιέ (από το όνομα του Σουλτάνου Αβδούλ Χαμίντ ΙΙ) και ο σχεδιασμός της ήταν μέρος ενός νέου ρυμοτομικού σχεδίου. Στην περιοχή αυτή εγκαταστάθηκαν πολύ γρήγορα οι Ντονμέδες και το 1904 έχτισαν το τελευταίο τζαμί της πόλης, το Γενί Τζαμί (Νέο Τζαμί).

Την περίοδο εκείνη είχε φανεί ότι το Εβραϊκό νεκροταφείο θα παρουσίαζε προβλήματα, καθώς βρισκόταν ανάμεσα στην παλιά και στην καινούργια πόλη. Υπήρξαν πολλές προτάσεις για την καταστροφή του παλιού νεκροταφείου και την ενσωμάτωσή του στο νέο πολεοδομικό σχέδιο. Η αδιαλλαξία των Εβραίων για την απαραβίαστη φύση του νεκροταφείου φαινόταν αδιανόητη στους Μουσουλμάνους και στους Χριστιανούς. Οι Έλληνες Χριστιανοί συνήθιζαν- και συνηθίζουν ακόμα να ξεθάβουν τους νεκρούς τους τρία χρόνια μετά την ταφή και στη συνέχεια να τοποθετούν τα οστά σ' ένα οστεοφυλάκιο. Σε περίπτωση που το οστεοφυλάκιο γεμίσει, συχνά τα οστά πετιούνται. Από την άλλη, οι ταφές των Μουσουλμάνων, συχνά γίνονταν αρκετά ανεπίσημα και σε κάποιες περιπτώσεις οι νεκροί θάβονταν κοντά στους ζωντανούς. Γύρω από κάθε τζαμί της πόλης βρισκόνταν πολλοί τάφοι ιερών σεΐχηδων, δωρητών ή εξεχόντων μελών της κοινότητας. Συχνά, ένα σεβάσμιο και άγιο άτομο θαβόταν στον κήπο του και το σημείο εκείνο γινόταν τόπος προσκυνήματος των γειτόνων, οι οποίοι συνέχιζαν να αναζητούν μια αποτελεσματική μεσολάβηση, θεραπεία για κάποια αρρώστια ή ένα αφτί δεκτικό στις ανάγκες τους.

Οι Εβραίοι της πόλης, ωστόσο, διατηρούσαν στη μνήμη τους την πρώτη βεβήλωση του νεκροταφείου που είχε λάβει χώρα κατά την περίοδο 1821-1829, αμέσως μετά το ξέσπασμα της Ελληνικής επανάστασης στην Πελοπόννησο. Εκείνα τα χρόνια, τα παραμελημένα τείχη της Θεσσαλονίκης επισκευάστηκαν και, κατά μήκος της νότιας πλευράς που συνόρευε με το νεκροταφείο, πολλές ταφόπλακες κατασχέθηκαν και ενσωματώθηκαν στα οχυρωματικά έργα.

Τώρα, ωστόσο, στα τέλη του αιώνα, οι απαιτήσεις του Σαμπρί Πασά ήταν κάπως διαφορετικές και στην πραγματικότητα ήθελε να το επιτάξει. Παρόλη την εκτεταμένη αντίδραση, η Ισραηλιτική Κοινότητα τελικά εξαναγκάστηκε να υποχωρήσει στις απαιτήσεις του και έτσι απαλλοτριώθηκε μία αρκετά μεγάλη γωνία του νεκροταφείου, προκειμένου να δημιουργηθεί η νέα Λεωφόρος Χαμιντιέ (σημερινή Λεωφόρος Βασιλίσσης Σοφίας). Σχεδόν όλες οι κατασχεμένες πλάκες (οι οποίες φυσικά έφεραν επιγραφές) χρησιμοποιήθηκαν στο χτίσιμο των θεμελίων μιας νέας σχολής (της Χαμιντιέ), η οποία στη συνέχεια εξελίχθηκε στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης. Είχε πλέον δημιουργηθεί ένα προηγούμενο για μελλοντική καταπάτηση του νεκροταφείου από αυτό το Ίδρυμα. Ως απάντηση στην απαλλοτρίωση, μία ομάδα Εβραίων της Θεσσαλονίκης δημιούργησε έναν ανεπίσημο σύλλογο με σκοπό όχι μόνο να το προστατεύσει από μελλοντικές απαλλοτριώσεις, αλλά και να συγκεντρώσει χρήματα για την κατασκευή ενός τοίχου κατά μήκος του νεκροταφείου. Κατά τη διάρκεια της Οθωμανικής κυριαρχίας, μία περιοχή περιφραγμένη ήταν σχεδόν απαραβίαστη. Ποτέ έως τότε δεν είχε χτιστεί τοίχος στο Εβραϊκό νεκροταφείο, γιατί απλά κατά το 16ο-18ο αιώνα αυτό αναπτυσσόταν φυσιολογικά και ανεπίσημα σε μία περιοχή που τότε θεωρούταν ότι δεν είχε καμιά αξία.

Εκτός από αυτόν τον ανεπίσημο σύλλογο, ιδρύθηκε μία οργάνωση που εκπροσωπούσε επίσημα την Ισραηλιτική Κοινότητα, γνωστή ως Hessed ve Emeth.

Αυτή η προσπάθεια, όπως και η προηγούμενη, απέτυχε σχεδόν αμέσως. Δεν μπόρεσαν να συλλέξουν χρήματα και, μετά τις αρχικές απαλλοτριώσεις, το ζήτημα φαίνεται ότι ξεχάστηκε, με την ελπίδα ότι δε θα ακολουθούσαν άλλες. Το 1901, η οργάνωση διαλύθηκε και λίγο αργότερα, γεγονός όπως το Κίνημα των Νεότουρκων και οι δύο Βαλκανικοί Πόλεμοι, έστρεψαν την προσοχή αλλού. Το 1913, σχεδόν αμέσως μετά την κατάληψη της Θεσσαλονίκης από τον Ελληνικό στρατό, οι Εβραίοι κατέθεσαν επίσημα στις αρχές τις ενστάσεις τους σχετικά με πολλούς βανδαλισμούς που είχαν σημειωθεί. Είχαν βρεθεί τάφοι βεβηλωμένοι και σπασμένοι, προφανώς στα πλαίσια αναζήτησης αντικειμένων αξίας. Οι αρχές αδιαφόρησαν και κάλεσαν τους Εβραίους να προστατεύσουν τη μεγάλη ανοικτή περιοχή όσο καλύτερα μπορούσαν.

Το ζήτημα της απαλλοτρίωσης ξανατέθηκε μετά τη μεγάλη πυρκαγιά του 1917. Ένας Γάλλος πολεοδόμος ονόματι Ερνέστ Εμπράρ κλήθηκε από τις αρχές της Θεσσαλονίκης για να αναλάβει τον επανασχεδιασμό του κέντρου της πόλης που είχε καταστραφεί. Ο Εμπράρ οραματίστηκε τη μελλοντική ανάπτυξη της πόλης, που θα εκτεινόταν πέρα από τα νοτιοανατολικά και τα βορειοδυτικά τείχη της. Ήδη η περιοχή Χαμιντιέ είχε εκσυγχρονιστεί και επρόκειτο να συνδεθεί με το ανασχεδιασμένο κέντρο της πόλης. Κατέστη λοιπόν προφανές ότι το Εβραϊκό νεκροταφείο εμπόδιζε τον εκσυγχρονισμό αλλά και την επέκταση της πόλης. Το σχέδιο του Εμπράρ προέβλεπε συγκεκριμένα τη μελλοντική ανάπτυξη του Πανεπιστημίου και τη δημιουργία ενός τεράστιου πάρκου, το οποίο θα παρείχε πρόσβαση μεταξύ των παλιών και των νέων συνοικιών της πόλης. Οι συζητήσεις και οι διαφωνίες συνεχίστηκαν μέχρι τα τέλη του 1920. Για πολλούς Έλληνες Χριστιανούς η παρουσία μιας τόσο εκτεταμένης νεκρόπολης μέσα στην καρδιά της πόλης δεν φαινόταν πια μόνο ασυνήθιστη, αλλά και απεχθής. Είχε ήδη αρχίσει η

κατεδάφιση των μαυσωλείων και των μικρών κοιμητηρίων των Μουσουλμάνων που βρίσκονταν διάσπαρτα στην πόλη.

Το νεκροταφείο των Ντονμέδων, το παλαιότερο κομμάτι του οποίου βρισκόταν δίπλα στο Εβραϊκό νεκροταφείο, απαλλοτριώθηκε, όπως συνέβη και με τα άλλα δύο νεκροταφεία τους που λειτουργούσαν για περίπου 150 χρόνια. (Κανένα ίχνος δεν παραμένει σήμερα).

Τελικά, το 1930, μετά από μια σειρά ιδιαίτερα καταστρεπτικών μεμονωμένων βανδαλισμών, θεσπίστηκε ένας νόμος, σύμφωνα με τον οποίο το νεκροταφείο επρόκειτο να απαλλοτριωθεί και τα λείψανα των νεκρών να μεταφερθούν σε νέα τοποθεσία. Στα επόμενα χρόνια έλαβε χώρα σειρά βίαιων αντι-εβραϊκών επιθέσεων, γνωστές ως το πογκρόμ του Κάμπελ (από το όνομα ενός εβραϊκού συνοικισμού της πόλης). Πάνω από εκατό τάφοι βεβηλώθηκαν. Και πάλι η Ισραηλιτική Κοινότητα προσέφυγε στις αρχές. Ένα ειδικό σώμα που το αποτελούσαν και Χριστιανοί και Εβραίοι και χρηματοδοτούνταν από τους πόρους της Ισραηλιτικής Κοινότητας συστάθηκε, προκειμένου να προστατέψει το νεκροταφείο από περαιτέρω βεβήλωση. Το 1936, επί κυβέρνησης Μεταξά, αποφασίστηκε η διατήρηση του νεκροταφείου στην ίδια τοποθεσία και η δενδροφύτευσή του, προκειμένου να γίνει πιο ελκυστικό. Ωστόσο, όλες οι προσπάθειες να διασωθεί το νεκροταφείο ήταν πια καταδικασμένες, όταν, το 1937, παραχωρήθηκε στο Πανεπιστήμιο μια σημαντική έκταση περίπου 12.500 τετραγωνικών μέτρων και σχεδόν αμέσως άρχισε η εκταφή των νεκρών υπό την εποπτεία του Αρχιραβίνου. Η συγκεκριμένη έκταση στέγαζε έναν από τους πιο αρχαίους τομείς του νεκροταφείου και έτσι ξεθάφτηκαν και μεταφέρθηκαν τα λείψανα πολλών ξακουστών ραβίνων και μυστικιστών, όπως του Σαμουέλ Γκαόν που είχε πεθάνει το 1667.

Λίγο μετά την κατάληψη της Θεσσαλονίκης από τους Γερμανούς, στις 8 Απριλίου 1941, μία ομάδα πολιτών, ανάμεσά τους και μέλη του δημοτικού συμβουλίου, αιτήθηκε από τη διοίκηση των Ναζί την απαλλοτρίωση της συνολικής έκτασης του νεκροταφείου. Καθώς η απόφαση για την ολοκληρωτική καταστροφή της μεγάλης Εβραϊκής κοινότητας της πόλης είχε ήδη ληφθεί, οι Γερμανοί ήταν ιδιαίτερα πρόθυμοι να συναινέσουν. Τον επόμενο χρόνο ανακοινώθηκε στην Ισραηλιτική Κοινότητα μία διαταγή για την άμεση απαλλοτρίωση δύο μεγάλων εκτάσεων του νεκροταφείου, η πρώτη βρισκόταν ακριβώς μπροστά από το Πανεπιστήμιο και η δεύτερη στα βορειοανατολικά, κοντά στις Σαράντα Εκκλησιές. Επιτράπηκε η διατήρηση των τάφων που είχαν χτιστεί τα τελευταία 30 χρόνια, ενώ διατάχθηκε να ξεκινήσει άμεσα η εκταφή των λειψάνων από τους υπόλοιπους.

Το νεκροταφείο επρόκειτο να καταστραφεί μετά την ολοκλήρωση των εκταφών. Η διαδικασία ήταν φρικτή, καθώς οι τάφοι καταστρέφονταν ανεξάρτητα από την παλαιότητα ή το ιστορικό ενδιαφέρον των επιγραφών. Βουνά από τούβλα που κάλυπταν τα μνήματα κατασχέθηκαν από τους Γερμανούς ή διατέθηκαν σε Έλληνες Χριστιανούς με ή χωρίς αντάλλαγμα. Ο αρχαιολόγος Πελεκίδης εργάστηκε σε συνεργασία με τις ομάδες καταστροφής και εξέτασε τεράστιο όγκο επιγραφών, προκειμένου να διασωθούν εκείνες που έφεραν Λατινικές, Ελληνικές ή Βυζαντινές επιγραφές. Οι Εβραϊκές επιγραφές αγνοήθηκαν. Μεγάλος αριθμός μεταφέρθηκε και χρησιμοποιήθηκε ως δομικά υλικά για την ανοικοδόμηση της εκκλησίας του Αγίου Δημητρίου. Μέσα σε ένα μήνα, η σπουδαία νεκρόπολη έμοιαζε με σεληνιακό τοπίο. Στη

ρημαγμένη αυτή έκταση υπήρχαν κομματιασμένα μάρμαρα, σωροί από χώμα και τούβλα αναμειγμένα με τα λείψανα των νεκρών.

Δεν υπάρχει καμία αμφιβολία ότι η καταστροφή του νεκροταφείου ήταν ένα μέρος του γενικότερου σχεδίου για την καταστροφή της ίδιας της κοινότητας. Η θέα αυτού του τοπίου του θανάτου συνέβαλε στην πτώση του ηθικού των Εβραίων. Ήταν σα να είχε διαρραγεί το τελευταίο σημείο επαφής με την πόλη. Λίγο καιρό αργότερα, στις 15 Μαρτίου 1943, ξεκίνησε η πρώτη από τις αποστολές που επρόκειτο να στείλουν περισσότερους από 56.000 Εβραίους στο θάνατο στην Πολωνία, άθραφτους. Μέχρι τον Αύγουστο της ίδιας χρονιάς, η Θεσσαλονίκη ήταν μία πόλη απαλλαγμένη από τους Εβραίους της και ό, τι είχε απομείνει από την πλούσια Σεφαραδίτικη ιστορία της βρισκόταν πια στους έρημους τάφους, τα έρημα σπίτια και μαγαζιά. Το τελευταίο ίχνος του πλουραλισμού είχε εξαφανιστεί σχεδόν χωρίς ίχνος. Ένα από τα πιο σημαντικά στοιχεία αυτής της συλλογής είναι ότι φανερώνει τη σημασία που είχε για τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης το μεγάλο νεκροταφείο τους. Ήταν ένα μέρος όπου οι ζωντανοί συναντούσαν τους νεκρούς και διατηρούσαν μία επικοινωνία που ενδυνάμωνε όσους αναζητούσαν τους προγόνους τους, μεγάλους αγίους, συγγενείς και φίλους που είχαν αναπαυθεί εν ειρήνη.

Stavroulakis, Nicholas (1993) *Salonika, Jews and dervishes*. Talos Press, Athens. Ανάκτηση από

<http://www.jmth.gr/web/thejews/pages/pages/necropGR.htm>